

УДК 159.92

І. О. Бояківська

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ ЗАЛЕЖНО ВІД ТИПУ ВІДНОСИН У ЇХ СІМ'ЯХ

У статті окреслюються теоретичні підходи до вивчення самоствавлення і типів взаємовідносин у сім'ях. Аналізується вплив різних типів відносин у сім'ях на самоствавлення обдарованих підлітків. Розглядаються чинники формування позитивного та негативного самоствавлення у підлітків залежно від типу сімейних стосунків.

Ключові слова: самоствавлення, обдарованість, підлітковий вік, сімейні стосунки.

В статье определяются теоретические подходы к изучению самоотношения и типов взаимоотношений в семьях. Анализируется влияние различных типов отношений в семьях на самоотношение одаренных подростков. Рассматриваются факторы формирования положительного и отрицательного самоотношения у подростков в зависимости от типа семейных отношений.

Ключевые слова: самоотношение, одаренность, подростковый возраст, семейные отношения.

The article presents an analysis of the theoretical approaches to the study of the self-attitude and the types of relationships in families. The effect of different types of relationships in families on the self-gifted adolescents is determined. The factors of positive and negative self-attitude in adolescents are determined according to the type of family relations.

Key words: self-attitude, gift, adolescence, family relations.

Постановка проблеми. В ході соціалізації людина поглиблює свої емоційні зв'язки з іншими, розширює спілкування з різними людьми, групами, суспільством у цілому. Таким чином відбувається становлення образу Я. Самосвідомість не виникає в людини відразу, а формується поступово упродовж життя, залежно від різних соціальних впливів, і включає такі компоненти, як самопізнання та самоствавлення. Зокрема, проблема взаємодії дорослого й дитини займає у психології вагоме місце. Це зумовлено беззаперечним значенням батьків у психічному розвитку дитини, усвідомленням важливої ролі дорослого в розвитку підлітка.

Підлітковий вік – один із найскладніших і водночас один із найбільш важливих періодів у житті людини. У цей короткий період дитина проходить великий шлях у своєму розвитку. Це період конфліктів з собою та іншими, який супроводжується змінами настрою та нерозумінням себе. Це час конфронтації з найближчими людьми, період виклику всім та бажання показати іншим, що «я щось значу». У цей час дитина починає аналізувати себе: «яка я людина?», «чого хочу в житті?», «чому до мене саме так ставляться?». Важливу роль у цьому процесі відіграє самоствавлення, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз проблеми перебігу підліткового періоду дає досить широке й ґрунтовне уявлення про особливості психологічного становлення підлітків. Загалом, вчені стверджують, що підлітковий вік є ключовим на етапі становлення емоційної сфери особистості. Адже у людини стають глибшими її особистісні переживання, з'являються нові почуття, нестабільна соціальна ситуація викликає у неї нові емоції. Це здійснює значний вплив на духовну сферу підлітка, яка у цей час, перебуваючи на етапі розвитку та становлення, є нестійкою [2, с. 47]. Крім того, підлітковий вік є визначальним для розвитку самосвідомості та саморегуляції.

Саме в цей віковий період перебудовуються попередні відносини дитини зі світом і самою собою, розвиваються процеси самоусвідомлення та самовизначення [14].

В. Чудновський зауважує, що у підлітків виникає гострий дисонанс у співвідношенні «внутрішнього» і «зовнішнього», тобто між тими змінами, що відбуваються з ними та реакціями на них навколишнього середовища, зокрема батьків [17, с. 706]. Це може ускладнити протікання підліткової кризи. Д. Елкінд теж підкреслює той факт, що підліток у психологічному плані дивиться на себе наче «ззовні», співставляючи себе з іншими, шукає критерії такого порівняння і часто знаходить їх у батьківських судженнях [9, с. 56].

У теоретичній науці представлено широке коло підходів щодо визначення самоствавлення. Зокрема, Е. Еріксон наголошує на тому, що формування ставлення до себе відбувається через призму власної ідентичності. Еґо-ідентичність розуміється як співвідношення ідентифікацій та можливостей індивіда, які сприймаються ним на основі досвіду взаємодії з оточенням та знань про те, як реагують на нього інші. Так відбувається формування самоствавлення. Якщо воно позитивне (почуття безумовного самоприйняття індивіда), то виражається в понятті «базальної довіри». К. Хорні зауважує, що основним механізмом формування самоприйняття є інтеріоризація паттерну батьківсько-дитячих відносин [5, с. 45].

Вагомий внесок у дослідження проблеми розвитку особистості в сім'ї та характеру взаємовідносин між батьками та дітьми зробили такі вчені, як Д. Баумрінд, А. Варга, Л. С. Виготський, В. Гарбузов, А. П. Гречишкіна, Д. Б. Ельконін, Е. Еріксон, О. М. Леонтьєв, Е. Маккобі, Л. Рубінштейн, Е. Соколова, І. Г. Чеснова. Проаналізувавши класифікації відомих науковців, ми виявили, що типи відносин у сім'ях переважно розділяють за такими критеріями: ступінь контролю та емоційної близькості, міжособистісна дистантність, особливості відношення та прийняття дитини батьками [6; 18].

Однак досі малорозкритою є проблема формування самоставлення обдарованої дитини в контексті сімейних відносин. Тому ми маємо на меті дослідити характер впливу сімейних стосунків на самосвідомість, зокрема самоставлення обдарованої дитини. Завдання, які ставимо перед собою у цій статті – окреслити теоретичні підходи до вивчення самоставлення і типів взаємовідносин у сім'ях, емпірично дослідити самоставлення обдарованих підлітків та характер взаємин у їхніх сім'ях, здійснити аналіз та опис отриманих даних.

Виклад основного матеріалу. Категорія обдарованих підлітків переживає так звану «подвійну кризу», що супроводжується не тільки основними її симптомами (впертість, негативізм, егоцентризм, зухвалість, протести проти авторитетів, відчуження, порушення оцінки образу фізичного «Я» та ідентичності, асоціальність поведінки), а й характерними для обдарованої особистості явищами (гіперчутливість, надмірне самозаглиблення, значні труднощі у співвідношенні своїх відчуттів через власні унікальні можливості та реакції навколишніх на них, загострене відчуття справедливості та прагнення до істини, усвідомлення власної відмінності від інших, прагнення бути прийнятим) [15, с. 200]. Обдаровані підлітки часто зустрічаються з надто високими вимогами до себе та завищеними очікуваннями з боку батьків, педагогів, нерозумінням з боку однолітків. Ці чинники ускладнюють протікання підліткового періоду в обдарованих дітей, здійснюють вплив на формування особистісних характеристик, самовизначення та самоставлення.

Самоставлення, що є об'єктом нашої уваги в цьому дослідженні, – це усталене почуття щодо себе, яке виникає на основі самосприйняття, самооцінки, Я-образу й оцінки значущого оточення [4, с. 110]. На рівні свідомості самоставлення проявляється у поведінці та діяльності як глобальне почуття «за» або «проти» самого себе у формі самоповаги, аутосимпатії, самоінтересу, очікуваного ставлення з боку навколишніх. Самоставлення розуміється як складна рівнева емоційно-ціннісна система і може виражатися як смисл Я для суб'єкта, як певне стійке почуття щодо власного Я [12, с. 89].

Самоставлення переважно формується в сім'ї, психологічний клімат якої стає середовищем найближчого соціального оточення. Наслідки негативних форм прояву виховних впливів надзвичайно небезпечні та можуть позначитися не лише на успішності процесу соціалізації, а й на психічному здоров'ї взагалі. Особливо, коли йдеться про обдарованих підлітків, які є надзвичайно чутливими, дуже вразливими, часто невпевненими у собі [16, с. 68].

Уявлення про себе в обдарованих підлітків є дуже нестабільними, вони потребують емоційної оцінки оточуючих. Тому такі діти відчувають більшу потребу в підтримці та повазі до їх особистості, особливо з боку батьків. Адже для обдарованих підлітків, на відміну від їх звичайних ровесників, найбільш значущими є відносини з батьками, а не з однолітками [8, с. 30].

Незважаючи на те, що дитина визначається батьками як найвища цінність у їхньому житті, вона традиційно сприймається об'єктом впливу, сценарного програмування батьків або ж осередком їхніх нереалізованих амбіційних прагнень, або можливістю виправити помилки минулого та майбутнього, засобом вирішення особистісних проблем, об'єктом маніпуляцій, який потрібно підлаштувати під певний батьківський «стандарт» [1, с. 18]. Тому, на нашу думку, важливим є дослідження особливостей самоставлення обдарованих підлітків залежно від типу відносин у їх сім'ях.

У психологічних дослідженнях підкреслюється, що важливою характеристикою сім'ї є її система сімейних взаємовідносин, що включає стосунки спорідненості, влади й авторитету, зв'язки горизонтальні (чоловік-дружина) та вертикальні (батьки-діти), рольову взаємодію як сукупність настанов і зразків поведінки [1, с. 19]. Порушення сімейних взаємовідносин, як горизонтальних, так і вертикальних, впливають на особливості формування самосвідомості у підлітків. Дослідники акцентують увагу на тому, що оптимальна батьківська позиція повинна відповідати трьом головним вимогам: адекватності, гнучкості та прогностичності.

У цьому дослідженні ми погоджуємося з М. М. Малкович. Вважаємо, що особливості взаємовідносин в сім'ї умовно можна розділити на кілька типів: партнерський, дитиноцентричний, жорсткий та нейтрально-заперечуючий [7].

Партнерський стиль (демократичний, авторитетний, кооперація) поєднує в собі високий рівень контролю та теплі стосунки між батьками й дитиною, а також прийняття дитини такою, яка вона є. Батьки приймають зростаючу автономію дітей. Вони відкриті до спілкування з дитиною, прислухаються до її думок та побажань.

Дитиноцентричний стиль (гіперопіка, «кумир сім'ї», симбіоз, «відносини для двох», «дитина, що замінює чоловіка», «гіперсоціалізуюче виховання») – надмірна опіка, дріб'язковий контроль, пильне

стеження за дитиною. Батьки, які так поведуться, в більшості випадків мають підвищений рівень тривожності та різні страхи, вони постійно мають відчуття, що з дитиною повинно щось трапитись.

Жорсткий стиль (авторитарний, «жорстоке звернення до дитини», «надмірна вимогливість», «авторитарна гіперсоціалізація», «сильна вольова мати»), в основі всіх цих варіантів лежить елемент підкорення. Цей стиль включає в себе високий рівень контролю та холодні стосунки. Батьки, видаючи накази, прагнуть їх беззаперечного виконання, накази обговоренню не підлягають.

Нейтрально-заперечуючий стиль (індиферентний, ігноруючий, «неприйняття, емоційне відторгнення», бездоглядність, «дитина тягар для матері», «мати з розбитою долею», «сім'я, яка змушена боротися за соціальне та економічне виживання») поєднує в собі низький рівень контролю та холодні стосунки. В основі цього стилю лежить нехтування дитиною, заперечення індивідуальних особливостей, відсутність зацікавленості її життям. Батьки не встановлюють для дітей жодних обмежень. Вони закриті для спілкування, тому що сконцентровані лише на власних проблемах.

Загалом, стилі батьківської поведінки в чистому вигляді реалізуються дуже рідко, переважають змішані стилі. Крім того, часто батько і мати демонструють різні стилі поведінки стосовно до виховання дитини [1, с. 20].

Для емпіричного дослідження цієї теми було використано низку методик: методика дослідження самовідношення МИС (С. Р. Панталеєва), тест PARI – батьківсько-дитячі відносини (Е. С. Шеффер, Р. К. Белл, адаптований Т. Н. Нецерт), тест-опитувальник батьківського відношення ОРО (А. Я. Варг, В. В. Столін), методика «Типовий сімейний стан» (Е. Г. Ейдемільер, І. В. Юстицкіс), опитувальник «Поведінка батьків та ставлення підлітків до них», діагностична бесіда з дітьми та батьками [3; 13]. Також використовували інформацію класних керівників про поведінку дітей у школі та їх соціальний статус у класі.

Вибірку склали 20 обдарованих підлітків, учні 9–11 класів загальноосвітніх шкіл міста Рівного та Рівненської області та їх батьки. У дослідженні брали участь підлітки з повних сімей (батько + мати).

За допомогою методики МИС було виявлено структуру самоставлення обдарованих підлітків, а також – особливості вираження окремих його компонентів (закритості, самовпевненості, самокерівництва, відображувального самоставлення, самоцінності, самоприв'язаності, внутрішньої конфліктності й самозвинувачення).

Отже, за шкалою «закритість» у 53% досліджуваних домінують середні значення, що говорить про вибіркове самоставлення. Також значна частина досліджуваних (39%) мають низькі значення за такою шкалою, що вказує на внутрішню чесність, розвинену рефлексію та глибоке розуміння себе, самокритичність. На нашу думку, це переважно зумовлене особистісними характеристиками обдарованих дітей, адже вони тяжіють до глибокого самоаналізу, самопізнання. Тому їхні уявлення про себе дуже нестабільні, переважно мають ситуативний характер, часто змінюються залежно від обставин.

За шкалою «самовпевненість» простежуємо переважання середніх значень (41% досліджуваних). Тобто у звичних для себе ситуаціях обдаровані підлітки зберігають працездатність, впевненість у собі, орієнтацію на успіх своїх починань. Але коли неочікувано з'являються труднощі – наростає тривога, неспокій. Помітною тенденцією в цьому аспекті є відображення неповаги до себе, наявність сумнівів у своїх можливостях у 32% досліджуваних. Це може спричинити уникнення контактів з людьми, глибоке занурення у власні проблеми, внутрішню напруженість.

За шкалою «самокерівництво» домінують середні значення (47% досліджуваних), що говорить про залежність від ступеню адаптованості в ситуації. Проте досить висока частка досліджуваних (40%) вважають себе основним джерелом їх досягнень та успіхів. Тут домінуючим є уявлення про власне Я, а не про зовнішні обставини. Ми це пояснюємо тим, що для обдарованих підлітків характерно відчувати супротив впливу зовнішнього середовища, адже вони помічають і розуміють свою особливу відмінність від інших, яка стимулює їх більше довіряти собі, допомагає проявлятися власному Я.

Середні значення у більшості (56%) досліджуваних за шкалою «відображувальне самовідношення» означає вибіркове сприйняття підлітками ставлення навколишніх до себе. Це свідчить про диференційованість уявлень про себе в обдарованих підлітків. Вони розуміють, що певні їхні вчинки в різних ситуаціях провокують позитивне або негативне ставлення до них з боку навколишніх, що їхні окремі якості в одних людей можуть викликати повагу, симпатію, а в інших – роздратування та неприйняття.

Про виключну роль середовища та ситуації для 51% обдарованих підлітків говорять низькі значення за шкалою «самоцінність». Проте для обдарованих дітей це є цілком нормально, адже їхня підвищена чутливість до зауважень та критики навколишніх робить їх ранимими, схильними недовіряти своїй індивідуальності. Особливо, якщо йдеться про негативну оцінку тих особливостей, що визначають їх обдарованість.

Майже половина досліджуваних (48%) схильна лише частково приймати свої переваги та недоліки. Ми це пояснюємо наявністю завищених вимог до себе в обдарованих підлітків, що проявляється у відторгненні тих складових частин образу себе, які не дотягуються до уявлень про я-ідеальне.

Низькі значення за шкалою «самоприв'язаність» у більшості обдарованих підлітків (60%) свідчить про високу готовність до зміни Я-концепції, відкритість новому досвіду пізнання себе, пошук відповідності реального та ідеального Я. Ми допускаємо, що це зумовлено перфекціоністськими схильностями обдарованих підлітків, що проявляються у постійному прагненні самовдосконалюватись, різнобічно розвиватись.

Шкала «внутрішня конфліктність» визначає наявність внутрішніх сумнівів, непогодження з собою, тенденції до самозаглиблення і рефлексії. Тут були отримані переважно високі значення (48% досліджуваних). Отримані дані свідчать про перевагу негативного фону самоствавлення. Обдаровані підлітки, що належать до цієї групи, знаходяться в стані постійного контролю над своїм Я, для них характерне прагнення до глибокої оцінки того, що відбувається у їх внутрішньому світі. Тут є загроза виникнення внутрішнього конфлікту між Я-реальним і Я-ідеальним, між рівнем домагань та фактичними досягненнями, що загрожує розвитком по невротичному типу.

Отримані дані за шкалою «самозвинувачення» розподілилися серед досліджуваних майже рівномірно: 35% – високі значення, 32% – середні і 33% – низькі значення, що характеризують вираженість негативних емоцій щодо свого Я. Ми вважаємо, що це пов'язано з нестійкістю уявлень про себе в обдарованих підлітків, їх підпорядкованістю впливу ситуації та обставин. Тому залежно від конкретної ситуації підлітки схильні звинувачувати себе або навколишніх (зокрема часто це стосується батьків) у виникненні різноманітних неприємних ситуацій.

Отже, в результаті аналізу стає помітним, що самоствавлення обдарованих підлітків є нестійким, з тенденцією до негативного. Такий факт насторожує, адже таким чином створюється перешкода в гармонійному психологічному розвитку особистості підлітка. Тому ми вирішили більш детально вивчити та проаналізувати емпіричні дані дослідження тих обдарованих підлітків, які мають труднощі у формуванні самоствавлення, та простежити, як це пов'язано з типом відносин у їх сім'ях.

Для визначення особливостей соціально-психологічних настанов батьків стосовно до їх дітей було використано тест-опитувальник батьківського ставлення ОРО (А. Я. Варг, В. В. Столін). Цю методику ми використали для дослідження особливостей ставлення батька до своєї дитини. У ході дослідження ми визначили, що 55% чоловіків мають виражене позитивне ставлення до своєї дитини, приймають дитину такою, як вона є, поважають та визнають її індивідуальність, одобряють її інтереси, підтримують плани. 60% батьків проявляють інтерес до того, що цікавить дитину, високо оцінюють її здібності, сприяють ініціативності та самостійності, підтримуючи позицію рівності з дитиною.

Майже половина батьків (45% досліджуваних) не встановлюють психологічну дистанцію у взаємовідносинах з дітьми, задовольняють їх основні потреби. Проте, примітно, що 50% батьків мають авторитарну поведінку, задаючи суворі дисциплінарні рамки, вимагаючи від дитини беззаперечного їх виконання. 40% опитаних батьків сприймають інтереси, захоплення, почуття своєї дитини як несерйозні, нестійкі, іноді можуть ігнорувати їх. У нашому дослідженні ми сприймаємо це як насторожуючий факт. Адже підлітки усіма зусиллями прагнуть, щоб їх сприймали нарівні, як дорослих, вірили у них, щоб поважали їхні інтереси, прагнення, переконання, щоб не глузували з їхніх творчих проявів, ідеалів, не применшували значення їх почуттів. Не дотримуючись цих важливих для обдарованих підлітків принципів, неможливо збудувати з ним довірливі стосунки. Щобільше, підлітки, які постійно наштовхуються на нерозуміння та відторгнення своїх інтересів і захоплень (що входять у структуру їхньої обдарованості) з боку батьків, потрапляють у групу ризику обдарованих дітей. Такі діти дуже чутливі до відкритого прояву антипатії та афективної негативно забарвленої оцінки батьків. Таким чином вони стоять перед загрозою розриву сімейних зв'язків або відторгнення своєї обдарованості.

Для визначення ставлення матерів до різних сторін сімейного життя та батьківсько-дитячих відносин було використано тест PARI (Е. С. Шеффер, Р. К. Белл, адаптований Т. Н. Нещерт). Всі ознаки внутрішньо-сімейних відносин було розділено на 3 групи:

- оптимальний емоційний контакт (35% досліджуваних);
- надмірна емоційна дистанція з дитиною (20% досліджуваних);
- надмірна концентрація на дитині (45% досліджуваних).

Зауважимо, що більшість матерів (45%) виявляють надмірну концентрацію на дитині, що проявляється у надмірній турботі, побудові залежних відносин, прагненні пришвидшити розвиток дитини, надмірному втручанні у її світ, пригнічення сексуальності та агресивності.

Після того, як ми опрацювали дані опитувальників, призначених для батьків, цікавими й суперечливими виявилися результати дослідження серед самих обдарованих підлітків.

Було виявлено, що 39% обдарованих дітей вважають своїх батьків непослідовними у виховному процесі. 18% досліджуваних стверджують про позитивний інтерес щодо їхньої особи з боку батьків. 16% досліджуваних описують взаємовідносини з батьками як автономні, 12% досліджуваних говорять про директивність з боку батьків. 15% досліджуваних батьківське ставлення до себе інтерпретують як вороже.

Варто зазначити, що дані частково відрізняються, якщо розглядати особливості виховання з боку тата й з боку мами (на думку дітей).

	Загальний показник	Хлопці		Дівчата	
		Батько	Мати	Батько	Мати
непослідовність	39%	41%	59%	52%	48%
позитивний інтерес	18%	45%	55%	58%	42%
автономність	16%	60%	40%	73%	27%
директивність	12%	52%	48%	42%	58%
ворожість	15%	39%	61%	87%	13%

Як бачимо, хлопці і дівчата по-різному оцінюють виховний процес своїх батьків. Переважно мають місце асиметричні прояви в сприйнятті виховного впливу батьків дітьми. Для дівчат домінуючою фігурою переважно є мама, а для хлопців – тато.

Нам вдалося помітити, що трапляються випадки, коли кожен з членів сім'ї по-різному бачить та оцінює взаємовідносини в родині. Наприклад, батько інтерпретує своє ставлення до дитини як позитивне, мама демонструє надмірну концентрацію на дитині, а сам підліток сприймає їхнє ставлення відповідно як непослідовне та директивне. Варто зазначити, що у сім'ях, де суттєво відрізняється розуміння особливостей взаємовідносин – простежується високий рівень нервово-психічного напруження (за методикою «Типовий сімейний стан»). Психологічний клімат у сім'ях, де домінуючим є авторитаризм, характеризується загальним незадоволенням. Сімейна тривожність властива переважній більшості, найбільш помітна в сім'ях, для яких характерним є високий рівень домагань, надмірна опіка та прагнення до контролю.

Ми провели якісний аналіз даних з метою простежити особливості взаємозв'язку самоставлення обдарованих підлітків і батьківсько-дитячих відносин у їх сім'ях. Для типологічної диференціації взаємовідносин у сім'ї ми послуговувалися класифікацією внутрішньосімейних відносин М. М. Малкович. З'ясували, що підлітки, чиї батьки проявляють дитиноцентричний тип взаємин у сім'ї (25% досліджуваних), мають нестабільне, недиференційоване самоставлення, яке переважно мірою залежить від ситуації.

Партнерський тип відносин у сім'ях (35% досліджуваних) якісно впливає на формування позитивного самоставлення підлітка. У таких сім'ях діти відчувають себе та свої інтереси у безпеці. Таким чином створюється середовище для гармонійного розвитку дитини, де є місце для її почуттів, настроїв, захоплень.

Жорсткий стиль проявляється у 20% досліджуваних сімей. Самоставлення дітей, що виховуються у цих сім'ях, формується за негативним типом, з низькою самоповагою, самоцінністю та високим ступенем самозвинувачення.

Нейтрально-заперечуючий стиль взаємин у сім'ї (20% досліджуваних) також відображається на самоставленні обдарованих підлітків, формуючи його виключно за принципом ситуативності. Такий тип відносин є емоційно скупим, що відображається на таких характеристиках самоставлення, як емоційна закритість, внутрішня конфліктність. Підлітки, що виховуються у таких сім'ях у взаємодії з іншими людьми, керуються виключно власним баченням ситуації. Адже в них досить примітивний досвід емоційного реагування зі сторони батьків.

Теоретичне та емпіричне дослідження дозволяє систематизувати види батьківсько-дитячих відносин за кількома параметрами. Помітними є два епіцентри, на яких зосереджується увага теоретичних та практичних досліджень:

– Сім'я як соціальна система (велика увага в середині сім'ї приділяється стосункам, соціальній бажаності, статусу);

– Сім'я як освітня інституція (у таких сім'ях велике значення мають знання, досягнення, освіта).

Обдаровані підлітки, що виховуються у сім'ях першого типу, переважно сором'язливі, з підвищеною ранимістю, прив'язаністю до рідних. На батьківські обмеження можуть реагувати слізьми, самозвинуваченням та докорами сумління, надмірною слухняністю аж до часткової відмови від власних прагнень та самостійності. Характерною є низька самовпевненість, незадоволеність собою та своїми можливостями (шкала 2 методики МІС – низький рівень самовпевненості).

Обдаровані підлітки, що виховуються у сім'ях другого типу – більш активні, із загостреним почуттям дорослості. Можуть організовувати боротьбу проти дорослих, що зазвичай виливається в шумні сімейні скандали, спалахи роздратування та агресії, можливі випадки втечі з дому. Характерна підвищена рефлексивність та критичність, вміння не приховувати від себе та інших навіть неприємну інформацію, не зважаючи на її значущість (шкала 1 методики МІС – внутрішня чесність).

Діти з вираженим почуттям власної ізольованості, непотрібності, малою соціальною активністю та незадоволеністю в міжособистісних контактах мали негативний досвід внутрішньосімейних стосунків:

переважання раціональних виховних впливів над безпосередніми емоційними стосунками, покарання як основний спосіб контролю, відсутність чіткої виховної програми. Таким чином, сприятливою умовою розвитку позитивного самоствавлення обдарованих підлітків можна вважати емоційну включеність батьків у життя дитини, сприяння розвитку її самостійності.

У обдарованих підлітків із сімей, у яких домінуючими є господарсько-побутові відносини (28%), очевидним є конфлікт між потребою в самоствердженні, повагою та визнанням права на самостійність і нав'язаним обезціненим образом Я. Цей конфлікт ускладнюється ще й тим, що дитина завжди прагне до погодження з батьками, задовольняючи свою потребу в приналежності, емоційному «Ми». Причому нерідко ціною за відчуття своєї захищеності є ототожнення власної Я-концепції із спотвореним, нав'язаним образом. Під загрозою стоїть сама обдарованість як чинник сімейних конфліктів.

Цей же механізм зумовлює і розвиток дитини в напрямку самовдосконалення, якщо у батьків склався позитивний образ дитини (19%). Однак при умовній батьківській любові є ризик, що розвиток буде спотворений неправильною настановою: дитина робить все можливе, на грані своїх ресурсів, щоб тільки відповідати образу «хорошої дитини».

Залежно від настанов батьків дитина сприймається так чи інакше як така, що володіє або не володіє певними якостями. Обдаровані підлітки, своєю чергою, сприймають це як недовіру до своїх можливостей, нерозуміння їх внутрішнього світу. Таким чином, дитині навіюється позитивний або негативний образ себе, а відповідно – і самоствавлення.

Розбіжності між власним досвідом (який суттєво розширяється) та неможливістю відповідати очікуванням породжує глибокий внутрішній конфлікт у самосвідомості дитини, суперечливе самоствавлення, що загрожує розвитком невротичного типу.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших розвідок з цього напрямку. Самоствавлення обдарованих дітей є відображенням ставлення до них дорослих і перш за все – батьків. Підліток засвоює цінності, параметри оцінок і самооцінок, норм, за якими його оцінюють батьки та за якими він починає оцінювати себе сам, а також образ себе, який володіє або не володіє тими чи іншими якостями та рисами.

Водночас, розглядаючи лише характер батьківських відносин, не можна однозначно передбачити як це відобразиться на внутрішньому світі обдарованих підлітків. Адже вони гіперчутливі до будь-яких емоційних проявів. Результати емпіричного дослідження показують, що на самоствавлення підлітків більшою мірою впливає те, як вони сприймають емоційне ставлення батьків до себе, ніж їх об'єктивну поведінку.

Проведене дослідження показало, що при наявності приймаючого, поважаючого ставлення з боку батьків обдарованих підлітків формується позитивний тип самоствавлення, що сприятливо поєднує в собі критичне врахування зовнішніх оцінок та власного досвіду.

Важливо підкреслити, що адекватне усвідомлення своїх рис, «зворотнього зв'язку» у вигляді батьківського ставлення та оцінок (як позитивних, так і негативних) найбільше притаманні обдарованим підліткам із сприятливим типом самоствавлення, що співвідноситься з високою самоповагою та симпатією.

Позитивний образ Я робить підлітка більш доступним для виховного впливу батьків, у тому числі для їх критичних оцінок, зауважень, які в цьому випадку не сприймаються як приниження його особистості та обмеження самостійності.

Найбільш несприятливими варіантами самоствавлення є ті, які характеризуються низькою симпатією та високою самоповагою («сильний» та «поганий»), що формується в емоційно холодних сім'ях, з орієнтацією на емоційне відторгнення дитини; низькою симпатією і низькою самоповагою («поганий» та «слабкий»), що формується у сім'ях з емоційною дистанцією та надмірною вимогливістю з боку батьків. Ці варіанти самоствавлення характерні для обдарованих підлітків, що переживають фрустрацію емоційно теплих відносин з батьками.

У неблагополучній сімейній ситуації (емоційне відторгнення батьками) цей процес призводить до формування таких особливостей самоствавлення, які характеризуються конфліктністю образу Я обдарованих підлітків у сфері прийняття себе, конфліктному відношенні до себе, конфлікти в структурі цінностей.

Обдарований підліток намагається визначити своє місце в сім'ї шляхом досягнення відчуття спільності та реалізувати прагнення до власної важливості та самоповаги. Для сприяння формуванню позитивного самоствавлення батькам важливо дотримуватися пропорції переважання схвалення над критикою, підтримувати та розвивати ініціативу, самостійність підлітків, підкреслювати віри в їх сили та можливості, чітко дозувати та обґрунтовувати обмеження й вимоги до підлітка. Зауваження і пропозиції потрібно давати не у формі директив, а спільно їх обговорювати в дискусіях. Залучати підлітка у життя сім'ї варто не тільки шляхом розширення кола його обов'язків, а й прав.

Вагоме значення у формуванні самоствавлення має криза підліткового віку, що характеризується приховуванням емоцій, почуттів і переживань, які, накопичуючись, можуть призвести до небажаних дій та вчинків. Також варто наголосити на потребі частого спілкування підлітків з дорослими (особли-

во з батьками), знаходження спільних інтересів і організації спільної діяльності, проведення вільного часу, відкритого спілкування на будь-яку тематику.

Проведене нами теоретичне й емпіричне дослідження дає підстави зазначити, що досвід сімейного спілкування дитини є вагомим чинником, який впливає на формування загальної настанови щодо власного Я, на сферу соціальних відносин. Формування самоставлення розглядається як результат завоювання дитиною певних параметрів батьківського ставлення до неї. Тип самоставлення значною мірою формується в середовищі дитячо-батьківських стосунків, залежить від особливостей виховного процесу з боку батьків.

У подальших наукових розробках маємо на меті дослідити та проаналізувати окремо материнський та батьківський вплив на особливості становлення Я-концепції обдарованої дитини. Також у перспективі досліджень є вивчення різних джерел впливу на формування особистісного становлення обдарованої дитини (школа, друзі, авторитетні особи, ЗМІ, соціально-політична ситуація в країні та ін.) задля подальшого створення сприятливого середовища для гармонійного розвитку обдарованості в українському суспільстві.

Література:

1. Анопрієнко О. В. Стиль батьківської поведінки як детермінанта виникнення та подолання тривожності у підлітковому віці / О. В. Анопрієнко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Київ, 2011. – 471 с. [Текст]. – К., 1936. – С. 12–24.
2. Голота М. В. Особистість підлітка у дослідженнях українських і зарубіжних психологів / М. В. Голота // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2011, – 471 с.
3. Эйдемиллер Э. Г. Практикум по семейной психотерапии: современные модели и методы / Э. Г. Эйдемиллер. – СПб. – 2010. – 425 с.
4. Колодяжна А. В. Взаємозв'язок компонентів самоставлення з емоційними властивостями особистості залежно від її творчих проявів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / А. В. Колодяжна. – Київ. 2012. – 17 с.
5. Кольшко А. М. Психология самоотношения / А. М. Кольшко. – Гродно, 2004. – 102 с.
6. Кон И. С. Родители и дети / И. С. Кон // Психология ранней юности. – М. : Просвещение, 1989. – С. 16-19.
7. Малкович М. М. Стилі сімейного виховання та їх роль у формуванні гендерних уявлень дітей дошкільного віку. [Електронний Ресурс] / М. Малкович. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/845/94/>
8. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. – № 6. – 1989. – С. 29-33.
9. Прихожан А. М. Диагностика личностного развития детей подросткового возраста / А. М. Прихожан. – М. : АНО «ПЭБ», 2007. – 56 с.
10. Прихожан А. М. Проблема подросткового кризиса / А. М. Прихожан // «Психологическая наука и образование». – № 1. – 1997. – С. 82-87.
11. Психология подростка : учебник / под ред. чл.-кор. РАО А. А. Реана. – СПб. :ПРАЙМ – ЕВРОЗНАК, 2007. – 480 с.
12. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості : [монографія] / [авт. кол. Боришевський М. Й. та ін.] ; за ред. М.Й. Боришевського ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ : Міленіум, 2006. – 297 с.
13. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.
14. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст / Х. Ремшмидт. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.big-library.info/?act=read&book=11566>
15. Савенков А. И. Одаренный ребенок дома и в школе / А. И. Савенков. – Екатеринбург, 2004. – 272 с.
16. Федоришин Г. М. Психология становления личности у батьківській сім'ї / Г. М. Федоришин. – І-Ф., 2006. – 174 с.
17. Чудновский В. Э. Становление личности и проблема смысла жизни: избранные труды / В. Э. Чудновский – Воронеж, 2006. – 768 с.
18. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций / Б. Л. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.